

УДК : 378:378.4-057.875(043.3)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ САМОСВІДОМОСТІ

В.В.Шахов

Анотація. Запропоновано психологічний аналіз самосвідомості як одного з найважливіших компонентів структури особистості фахівця.

Ключові слова: самосвідомість, структура самосвідомості, професійна самосвідомість.

Аннотация. Предложен психологический анализ самосознания как одного из наиболее важных компонентов структуры личности профессионала.

Ключевые слова: самосознание, структура самосознания, профессиональное самосознание.

Summary. The psychological analysis of consciousness is offered as one of the most essential components of structure of personality of professional.

Keywords: consciousness, structure of consciousness, professional consciousness.

Постановка проблеми. Оскільки родовим для поняття «професійна самосвідомість» є поняття «самосвідомість», то, очевидно, можна говорити про збіг загального змісту, закономірностей і механізмів розвитку цих феноменів. У зв'язку з цим, досліджуючи професійну самосвідомість, слід спиратися на загальні властивості та характеристики самосвідомості особистості з урахуванням специфіки їх прояву в конкретній діяльності.

Питання, що стосуються самосвідомості, є предметом багатьох наук, пов'язаних з вивченням людини, а також об'єктом міждисциплінарних досліджень. Тому, перш ніж вести мову про характеристики професійної самосвідомості майбутніх фахівців сфери психології, слід коротко зупинитися на розумінні суті самосвідомості в різних науках.

Аналіз останніх досліджень. У філософії «самосвідомість» визначається більшістю учених як компонент «свідомості», що полягає у «ставленні суб'єкта до самого себе» і має «соціальну природу» [14, с. 622]. Самосвідомість «стає можливою завдяки здатності співвідносити свої установки і орієнтації з життєвими позиціями інших людей, умінню встати на ці позиції в процесі спілкування» [14, с. 622]. За визначенням О.Г.Спіркіна «самосвідомість передбачає виокремлення і відрізнення людиною самої себе, свого «я», від того, що її оточує. Самосвідомість це усвідомлення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві» [11, с. 140]. Завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, окрему від природи й інших людей. Самосвідомість є вінцем розвитку вищих психічних функцій, вона дає змогу людині не лише відображати зовнішній світ, але, виділивши себе у цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і певним чином ставитися до себе. Усвідомлення себе як окремого індивіда передбачає внутрішню цілісність, стабільність особистості, яка незалежно від мінливих ситуацій здатна залишатися сама собою.

Схоже до наведеного вище визначення самосвідомості пропонує М.А.Гарнцев: «...самосвідомість особистості, будучи її динамічним відношенням до власного світу, включає в якості одного з найважливіших компонентів формування й усвідомлення нею комплексу її відношень до простору і часу, що визнаються формами існування зовнішнього, а з деякими обмовками, і внутрішнього світу. Сприйняття і осмислення людиною простору і часу як взаємообумовлених реальностей і категорій виступали упродовж віків істотним чинником світоглядного самовизначення особистості» [2, с. 12].

Отже, самосвідомість осмислюється філософами як особлива сфера духовної життєдіяльності людини. Це найголовніша якість, що відрізняє людську психіку від психіки розвинених тварин, оскільки вона є найважливішим компонентом у розумінні особистістю свого «Я», що виокремлює й оцінює власну виняткову роль у бутті світу. Самосвідомість кожної окремої особистості проявляється в усвідомленні нею своїх можливостей, місця і ролі в загальному потоці життя, в оцінці особистої гідності. Стан самосвідомості фактично проявляється в здатності освоєння й оцінювання людиною різних форм суспільної свідомості.

Метою даної статті є з'ясування сутності самосвідомості як феномена особистісного розвитку майбутнього фахівця.

На рівні філософського розуміння «Я» самосвідомість нерідко розглядається як рефлексія, тобто унікальна здатність особистості мислити себе як творця чогось нового, як «знання самого себе» на

відміну від свідомості знання інших. Під рефлексією розуміється також принцип функціонування людської свідомості, що «орієнтує її (людину) на осмислення власних духовних процесів, нерідко критичний аналіз духовного і душевних станів в їх суперечності, спрямованості почуттів, спонукань і думок; роздуми над прийомами своєї думки й їх соціальної значущості» [11, с. 141].

В соціології розвиток самосвідомості розглядається як важливий компонент процесу соціалізації людини. І.С.Кон відзначає, що процес соціалізації є становленням в людині образу її «Я»: «образ «Я» не виникає у людини відразу, а складається упродовж її життя під впливом численних соціальних впливів» [5, с. 101].

Психологічний аспект проблеми самосвідомості представлений у працях Б.Г.Ананьєва, Л.І.Божович, Л.С.Виготського, М.Г.Громкової, І.С.Кона, О.М.Леонтьєва, В.С.Мерліна, В.В.Петренка, С.Л.Рубінштейна, В.В.Століна, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової.

Значна увага психологами приділялася проблемі генезису й розвитку самосвідомості. С.Л.Рубінштейн вважав самосвідомість відносно пізнім продуктом розвитку свідомості, пов'язаним з реальним становленням дитини як практичного суб'єкта. Він розглядає самосвідомість як частину структури особистості, а її формування - як невід'ємний елемент становлення людської особистості: «Розвиток в особистості самосвідомості здійснюється в самому процесі становлення і розвитку самостійності індивіда як реального суб'єкта діяльності. Самосвідомість не надбудовується зовні над особистістю, а включається в неї; самосвідомість не має, тому, самостійного шляху розвитку, окремого від розвитку особистості, вона включається в цей процес розвитку особистості як реального суб'єкта як його момент, сторона, компонент» [9, с. 635-636].

Л.І.Божович також пов'язує формування самосвідомості з процесом виділення особистості в якості самостійного суб'єкта, як наслідок розвитку його свідомості [1].

Серед дослідників існують певні розбіжності стосовно часу виникнення самосвідомості людини і в розумінні стадіальності її розвитку. Водночас більшість з них визнає, що кожна стадія розвитку самосвідомості детермінована способом життя особистості, її діяльністю та спілкуванням.

Л.Д.Столяренко виокремлює низку критеріїв виникнення самосвідомості особистості: 1) виділення себе з середовища; 2) усвідомлення своєї активності; 3) усвідомлення себе «через іншого»; 4) наявність рефлексії - усвідомлення свого внутрішнього досвіду [13].

Дослідники зазначають, що розвиток самосвідомості проходить ті ж стадії, що і пізнання об'єктивного світу, - від елементарного самовідчуття до самосприйняття, самооявленя, думок і понять про себе. В.Ф. Петренко підкреслює, що самосвідомість не є самостійним процесом, який існує поряд або паралельно з свідомістю [7]. Вироблення певної позиції передбачає розвиток самосвідомості, що проявляється в тій або іншій самооцінці і обумовлених нею домаганнях особистості.

З психологічної точки зору самосвідомість – це усвідомлення людиною себе, своїх психологічних якостей і властивостей. У структуру самосвідомості входять фізичний образ «Я» (знання людини про свої фізичні якості), психологічний образ «Я» (знання про свої психологічні особливості), самооцінка, рівень домагань. Самооцінка має два головні джерела формування: самоспостереження (самоаналіз) людини і оцінки (думки) навколишніх людей. Через самоспостереження особистість отримує безпосередні знання про себе, які часто бувають не зовсім точними і всебічними. Оцінки з боку інших людей коригують і доповнюють результати самоспостереження. Самосвідомість в її вищих проявах заснована на наявності у людини особливої здатності - рефлексії [+ , с. 200].

В.І.Слободчиков і Є.І.Ісаєв розглядають самосвідомість як пізнання власного «Я» [10]. У трактовці В.І. Слободчикова, самосвідомість є націленістю людини на пізнання своїх фізичних, душевних, духовних можливостей і якостей, на усвідомлення свого місця серед інших людей. На думку автора, самопізнання здійснюється, по-перше, шляхом аналізу результатів власної діяльності, своєї поведінки; по-друге, шляхом усвідомлення ставлення інших людей до особистості (оцінка результатів її діяльності, вчинків, рис характеру, рівня розвитку здібностей, особистісних якостей), по-третє, самопізнання здійснюється шляхом самоспостереження за своїми станами, думками, аналізу мотивів і вчинків.

Дослідниками висловлюються різноманітні погляди стосовно того, що є об'єктом самосвідомості [9, 12, 15 та ін.]. Зокрема, самосвідомість розуміється як процес, спрямований на усвідомлення: себе, як суб'єкта свідомості, спілкування, діяльності (О.Г. Спіркін); себе як суб'єкта практичної і теоретичної діяльності; як суб'єкта діяльності усвідомлення (С.Л.Рубінштейн); своїх ставлень до зовнішнього світу, до самого себе (П.Р.Чамата); своєї особистості як фізичного, духовного і соціального індивіда (Н.С.Анкудінова). Отже, об'єктом самосвідомості є особистість як суб'єкт пізнання, спілкування і діяльності.

Для дослідження самосвідомості важливе значення має розуміння її структури. Найчастіше

психологи дотримуються уявлення про трикомпонентну структуру самосвідомості з незначними варіаціями (Л.М.Мітіна, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та ін.).

Серед зарубіжних дослідників, що розглядали проблематику самосвідомості, слід згадати У. Джеймса, який запропонував розрізнати рефлексивне «Я» (те, що пізнає) і емпіричне «Я» (пізнаване) як процес і результат самопізнання. Як результат процесу самоусвідомлення він розглядає систему уявлень індивіда про себе, тобто «Я-концепцію» [3].

У психологічному словнику самосвідомість також трактується як «Я-концепція»: «цілісний, хоча не позбавлений внутрішніх суперечностей, образ власного «Я», що виступає як установка по відношенню до самого себе і містить компоненти: когнітивний - образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо (самоусвідомлення); емоційний -самоповага, себелюбство, самоприниження тощо; оцінно-вольовий прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо» [8, с. 475].

Р. Бернс, визначаючи «Я-концепцію» як сукупність установок особистості, спрямованих на себе, виділяє в ній три елементи:

1) «образ Я» - уявлення індивіда про самого себе;

2) самооцінку - афективну оцінку цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси «образу Я» можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням;

3) потенційну поведінкову реакцію, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані «образом Я» і самооцінкою [1].

Багато психологів дотримуються думки про багаторівневу будову самосвідомості. Зокрема, І.С. Кон виокремлює наступні рівні самосвідомості: «...нижній її поверх становлять неусвідомлені, представлені тільки в переживанні установки, що традиційно асоціюються в психології з «самопочуттям» і емоційним ставленням до себе; вище розташовані усвідомлені і самооцінка окремих властивостей і якостей; потім, ці часткові самооцінки складаються у відносно цілісний образ; і, нарешті, сам цей «образ Я» вписується в загальну систему ціннісних орієнтацій особистості, пов'язаних з усвідомленням нею цілей своєї життєдіяльності і засобів, необхідних для досягнення цих цілей» [5, с. 279].

Таким чином, у психології самосвідомість досліджується як один з найважливіших компонентів структури особистості. Водночас можна констатувати відсутність сталого тезаурусу і поняттєвої визначеності у галузі проблематики самосвідомості. Найбільш поширеною є думка, що самосвідомість являє собою підструктуру особистості, сутність якої полягає:

- по-перше, в усвідомленні особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення - Я-образ;

- по-друге, в емоційно-ціннісному ставленні до себе як особистості, що формується в результаті співвідношення уявлень про власне реальне й ідеальне Я;

- по-третє, в регуляції власної поведінки і діяльності на основі сформованого Я-образу та самовідношення.

Теоретичні погляди на сутність самосвідомості особистості безперервно розвивалися, розширюючи своє проблемне поле, видозмінюючись і трансформуючись відповідно до соціально-економічних і науково-технологічних перетворень у суспільстві. З часом це привело до диференціації досліджень цього феномену. Так, з другої половини ХХ ст. психологи і педагоги звертаються до вивчення самосвідомості залежно від конкретних аспектів життєдіяльності особистості, зокрема, до дослідження феномену професійної самосвідомості.

На відміну від самосвідомості в цілому, професійна самосвідомість специфічна за своїм змістом: вона стосується сфери професійної діяльності і особистості як суб'єкта цієї діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності і спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання особистістю себе, своїх дій, психічних якостей і здібностей, то професійна самосвідомість - це проекція усіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність. Професійна самосвідомість містить усвідомлення особистістю передусім тих власних властивостей і якостей, які потрібні для успішного виконання відповідної професійної діяльності, тобто професійно важливих якостей. Для різних професій ці якості будуть різними, але міра їх усвідомлення справляє помітний вплив на вибір завдань, на хід виконання діяльності, на упевненість фахівця в собі [4, с. 252].

Висновки. Отже, нові соціально-економічні умови в країні, гуманізація освітнього процесу вимагають удосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців, формування у них ціннісного ставлення до професійної діяльності як засобу особистісної самореалізації, усвідомлення відповідності

професійного вибору індивідуальним якостям і здібностям. Випускникам ВНЗ у наш час недостатньо володіти певним запасом знань, професійних умінь. Сучасною практикою затребуваний соціально та професійно мобільний, ініціативний, самостійний, відповідальний фахівець, спроможний професійно будувати свої відносини з людьми, адекватно оцінювати себе як професіонала, готовий до постійного професійного розвитку, подальшої самоосвіти і самореалізації як суб'єкт професійної діяльності.

Важливе теоретичне і практичне значення цієї проблеми та недостатня її розробленість зумовлює нас продовжувати роботу в цьому напрямку, але у більш вузькому контексті формування професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів.

Література

1. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Под ред. Фельдштейна Д.И. - М.: Между нар. пед. академия, 1995. - 212 с.
2. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от Аристотеля до Декарта) / Гарнцев М.А. - М.: МГУ, 1987. -216с.
3. Джеймс У. Психология. - М.: Педагогика, 1991. - 280 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий. - Екатеринбург, 2003. - 356 с.
5. Кон И.С. Открытие Я / И. С. Кон.- М: Молодая гвардия, 1978.-310 с.
6. Немов Р.С. Психология: словарь-справочник: в 2 ч. - Ч. 1 / Р.С. Немов. -М.: Владос-Пресс, 2003. - 304 с.
7. Петренко В.Ф. Экспериментальная психосемантика: исследование индивидуального сознания // Вопросы психологии / В.Ф. Петренко. -1982. - №-5. - С. 23-35.
8. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. - СПб. : Питер, 2000. - 720 с.
10. Слободчиков В.И., Исаев Е. М. Психология развития человека. - М.: Школьная пресса, 2000. - 416 с.
11. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. - М. : Политиздат, 1972. -303 с.
12. Спиркин А.Г. Основы философии: Учебное пособие для вузов / А.Г. Спиркин. М: Политиздат, 1988. - 592 с.
13. Столяренко Л.Д. Основы психологии. - Р-н/Д.: Феникс, 2005. - 672 с.
14. Философский энциклопедический словарь. М.: Российская энциклопедия, 2003. - 836 с.
15. Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности // Проблемы сознания. - М, 1968. - С. 230-245.